

УДК 81-1(82-93). (575.2)

АБЗИЙ КЫДЫРОВДУН БАЛДАРГА АРНАЛГАН ЫРЛАРЫНЫН ЖАНРДЫК
ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Бакирова Г.С.- ОшМПУнун улук окутуучусу

Аннотация: Макалада балдар акыны Абзий Кыдыровдун балдарга арналган ырларынын жанрдык жактан ар түрдүүлүгү боюнча сөз болот. Ошону менен бирге балдар ырларын мазмундук, формалык, тематикалык, жанрдык жактан байытуудагы акындын кошкон салымы тууралуу кеп козголот. Анын балдардын ой жүгүртүүсүн, тапкычтыгын, дүйнө таанымын, сөз жана ага байланышкан маселелерди түшүнө билүүсүн, кеп байлыгынын өсүүсүнө түрткү берген сөз оюндары: логогриф, шарада, метаграмма жана башка ушул сыяктуу руханий табылгалары тууралуу кенен баяндалды

Ачык сөздөр: балдар адабияты, психология, жаш курак, акын, жазуучу, метаграмма, шарада, логогриф, ыр, табышмак, бала, дүйнө тааным, сөз оюндары

ЖАНРОВАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПЕСЕН АБЗИЯ КЫДЫРОВА ДЛЯ ДЕТЕЙ

Бакирова Г.С.-старший преподаватель ОшГПУ

Аннотация: В статье рассматривается жанровое разнообразие детских песен детского поэта Абзия Кыдырова. При этом будет обсуждаться вклад поэта в обогащение детских стихов по содержанию, форме, теме, жанру. Подробно описаны его духовные открытия, такие как логотраф, шарада, метаграмма и другие подобные игры, которые стимулируют детское мышление, сообразительность, понимание мира, способность понимать слова и связанные с ними вопросы, рост словарного запаса.

Ключевые слова: детская литература, психология, возраст, поэт, писатель, метаграмма, событие, логотраф, стихотворение, загадка, ребенок, познание мира, словесные игры.

GENRE CHARACTERISTICS OF ABZIY KYDYROV'S SONGS FOR CHILDREN

Bakirova G.S. - senior teacher of the OGPU

Annotation: The article deals with the genre variety of children's songs by children's poet Abziya Kydyrova. At the same time, the poet's contribution to the enrichment of children's poems in terms of content, form, theme, and genre will be discussed. His spiritual discoveries are described in detail, such as logograph, sharada, metagram and other similar games that stimulate children's thinking, intelligence, understanding of the world, ability to understand words and related questions, right vocabulary.

Key words: children's literature, psychology, age, poet, writer, metagram, event, logograph, poem, riddle, child, knowledge of the world, word games.

"Адабият" - арап тилинен алынып, искусствонун сөз өнөрү менен ишке ашуучу, дүйнөнү образдуу чагылдырууга негизделген түрү экендиги баарыбызга маалым. Ал эми анын составдуу бир бөлүгү – балдар адабияты.

Балдар адабияты - жалпы көркөм адабияттын өрүштүү бир бөлүгү катары аны менен методологиялык негизи бир. Жаралуу, жетилүү, өркүндөө таржымалы боюнча да тагдырлаш. Учур талабы, турмуш агымы менен жылоолош болуп, коомдук мамилелерди, табигый кубулуштарды, объективдүү чындыкты, типтүү көрүнүштөрдү реалдуу чагылта турган көркөм изденүүлөрү жана чыгармачыл башкы багыттары жагынан да эриш-аркак. Жалпы адабиятта чоң кишилердин, балдар адабиятында негизинен балдардын турмушу иликтөөгө алынса да, экөөнүн тең предмети-адам. Ошондуктан экөө тең бүтүндөй коомдук мамилелердин жыйындысын көркөм элестетет.

Ошентсе да, балдар адабиятынын өзүнө гана мүнөздүү бөтөнчүлүктөрү бар. Алар баарыдан мурда окурмандардын жаш өзгөчөлүгүнөн, билим, тарбия берүү талабынан келип чыгат. Демек, балдар адабияты жаш муундарга үзүрлүү тарбия берүү максаты боюнча педагогика менен психологияга да тутумдаш.

Балдар курагына карай бөбөктөр (мектеп жашына чейинкилер), жеткинчектер (мектеп жашындагы кенже балдар), тестиерлер жана өспүрүмдөр (жогорку класстын окуучулары) болуп

айырмалангандыктан, көркөм чыгармалар да алардын ар биринин эстетикалык татымына ылайык жаралат.

Мына ушундай өзгөчөлүккө, табитке ээ болгон балдар адабиятынын бараандуу жазуучу Абзий Кыдыровдун балдар адабиятынын жанрдык жактан байытуу, көп түрдүүлүгүн ашырууда эмгеги, бала тилдүү чыгармаларынын жанрдык өзгөчөлүгү тууралуу кеп кылып, акындык балдар адабиятынын тарыхынан алган орду, кошкон салымын аз да болсо иликтөөгө алып, окурмандык баа берүү мезгил талабы деп эсептейбиз.

«Москвада жүргөндө, — дейт А. Кыдыров, — чоң адабиятка аралашып кетип, кайра балдарга келе албай кыйналдым. Бала жөнүндө жана балдар үчүн жазуу өзгөчө көркөм ойлоону талап кылат».

“Акыйкат сөз эмеспи. Чындыгында эле чоңдорго китеп жазууга караганда балдарга арналган чыгарма жазуу алда канча татаал экендиги илимий жактан эбак далилденип, адабияттаанууда, педагогика-психологиялык адабияттарда тынымсыз белгиленип келет. Баланын психологиясын билүү, анын тилинде сүйлөө, көркөм чыгарманын тулку-боюна педагогикалык, этномаданий тамыр берүү түйшүктөрүн көтөрүү оңой эмес. Балдар жөнүндө жазуунун азабы менен ырахатын жакшы түшүнгөн А. Кыдыров чоң адабий даярдыктан кийин биротоло балдар адабиятына баш-оту менен кирип, 1966-жылы «Жаш Ленинчи» журналына ишке кирет.

Өзү иштеп турганда журналдын тиркемеси катары пайда болгон «Балаты» рубрикасынын мазмунун байытууга чоң салым кошот. Балдарга арналган жаңылмач, табышмак, суроолуу ырлардын кичинекейлер тарабынан кызуу кабыл алынышы аталган рубриканын «Байчечекей» журналына өсүп чыгышын шарттайт. «Байчечекей» журналынын убагында эң кызыктуу балдар басылмасынын деңгээлине көтөрүлүшүндө А. Кыдыровдун ролу бар экени талашсыз чындык», -деп жазат адабиятчы, окумуштуу Үмүт Култаева [3].

Биздин оюбузча, акын жана жазуучу Абзий Кыдыров кыргыз балдар поэзиясында балдарга арналган ырлардын жаңы формасын, тактап айтканда, сөз оюндарын иштеп чыгып, бул жаатта балдар акындарынын көч башы болуп келгендиги талашсыз. Балдар ыры, анын ичинде сөз оюн, сөз куроо, сөздөн сөз табуу, тыбыштардын ордун алмаштырып, өзгөчө тапкычтыкка, ойлоо жөндөмдүүлүгүнө баланын ээ болуусун ырлар аркылуу ишке ашырууга белсенген акындын башкалардан өзгөчө көркөм ойлонгондугун шарттап тургансыйт.

Акындын балдар чыгармаларынын жанрдык жактан байытууга кошкон чыгармалары “Туулган күн”, “Мээрим” жыйнактарынан орун алган. А. Кыдыровдун жаңылмачтары, табышмак ырлары, табышмактары, логогрифтери, шарадалары, сөз оюндары, метаграммалары балдар поэзиясынын жаңы баскычка көтөрүлүүсүн шарттаган, ошону менен бирге баланын ой жүгүртүүсүн, тапкычтыгын өстүрүү менен образдуу ойлоосун өнүктүрүүдө, балдардын чыгармачылык ишмердүүлүгүн ойготууда эң мыкты каражат болуп бере алат.

“А. Кыдыров балдар поэзиясына алып кирген жаңы түшүнүктөрдүн бири — логогрифтер”, -дейт адабиятчы Ү. Култаева.

Логогриф-сөзгө жаңы тамганы же муунду улоо менен же сөздөгү тамга, муундарды кемитүү аркылуу пайда болгон жаңы сөздөр. Бул термин грек тилинен алынып, сөз жана тармак дегенди түшүндүрөт. Табышмактын бир түрү, анда ар кандай тамгалардын айкалышы аркылуу табылган сөздөрдөн жаңы сөздөр пайда болот [11].

Балдар адабиятында, поэзиясында акындардын чыгармаларын балдардын кабыл алуусу, түшүнүүсү, ошол эле учурда биз сөз кылып жаткан сөз оюндарын жеткиликтүү түшүнө билүүсүндө, чечмелей алуусунда баланын да дүйнө таанымы, ылдамдык менен ой жүгүртө алуу жөндөмү, көп кырдуу ойлоно алуу, кенен дүйнө тааным да болуусу зарыл, ошол эле учурда акында да баланын жашын, анын билимин, сөздөрдү кабыл алуу деңгээлин, чөйрөсүн да эске алуу керектигин айта турган болсок, анда Абзий Кыдыров мына ушундай оор, бараандуу жолдо салмактуу эмгектенгендигин айта кетүү керек. Акындын логогрифтери:

Кези келсе түнөрүп,
Түс маанисин чечемин.
«Г»ны кошсоң ортого,
Асманга учуп кетемин **(Кара-карга)**
Жүгөн катып ооздуктап,
Аны минип чабасың.
Баш тамгасын өчүрсөң,
Көктөн гана табасың **(Тай - ай)**

“Ал эми айыл турмушу менен тааныш болбогон же турмуш-тиричиликтеги жумуштарга аралашпаган бала үчүн төмөнкү логогриф кадимкидей оор келиши мүмкүн.

Үшкүрүп сыртка чыгарам,
Күйүттү катпай ичиме.
«О» ну башка тиркесең,
Ат болуп кетем кишиге
(Мор жана О = Омор)

Анын үстүнө «күйүттү катпай ичиме» деген ырдын экинчи сабын да балдардын кабыл алышы кыйын. Ошондуктан логогрифтерге сөз тандай билүү, анын көп жактуу милдеттерин мазмунуна сыйдыруу оңой-олтоң иш эмес. Мындай татаал түшүктү балдар адабиятынын «баба дыйканы» А. Кыдыров тер төгө көтөрүп, өз эмгегинин жакшынакай түшүмүн алып келатат”, -деп белгилейт окумуштуу, адабиятчы Үмүт Култаева.

Биз да окумуштуунун пикирине кошулабыз, анткени ар кандай эле сөз оюндарында “сөз” деген маселе жатат. Демек, ар кайсы эле бала турмуштук жагдайларда колдонулуучу турмуштук, тактап айтканда, элет жеринде, мал чарбачылыгында, талаа жумуштарында кездешкен карапайым лексиканы биле бербестиги белгилүү. Мындан чыкты, сөз оюндары балага таанып-билүүчүлүк, кебиндеги сөз корун байытуу максатын көздөйт десек жаңылышпайбыз.

Логогрифтерден байкалып тургандай, бул ырлардан балдар сөздөн сөз табуу, сөздөрдөгү тамгаларды алмаштыруу, кошуу менен жаңы сөздөрдү таап, кошумча түрдүү багытта ойлонуп, ойлоо, табуу, жаңы нерсени пайда кылуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болушат, машыгат. Акын сөз оюндарынын бир нече түрүн балдарга арнап, иштеп чыгуу менен алардын ой жүгүртүүсүнүн ар тараптуу өнүгүүсүнө салым кошот. Анын менен кошо эне тилдин күйөрманы катары келечек муундарга сөз, анын келип чыгуусу же болбосо бир эле тыбыштан, тамгадан анын маанисинин өзгөрүп кетүү мүмкүнчүлүгү бар экендиги тууралуу жаштайынан билсин деп далалат кылат.

Мына ошондой руханий камкордуктун бир түрү катары А.Кыдыров балдарга арнаган дагы бир табылгасы балдарга табышмакталган сөздү таап, андан кийин ал сөздөгү ар бир тамганы башка тамгага же болбосо окшош муундуу сөздөрдүн тыбышын алмаштыруудан сөздүн мааниси өзгөргөн, жаңы сөз жасаган оюн ыры – метаграммаларды жазган.

Мисалы, А.Кыдыровдун «**Тамга кошсок же кемитсек**» деген метаграммасында мындайча берилет:

Бул деген сөзгө **АК**ты кошсом,
Кадимки эле **БУЛАК** болду.
Б ордуна **К** ны койсом,
Бир кичине **КУЛАК** болду.
К сын алып таштасам
Бир заматта **УЛАК** болду.
УТту кошсом **БУЛ**га
Пайда болду **БУЛУТ**.
Б сын алсам бат эле
Өзгөрдү болуп **УЛУТ**.
... Улай берсең ушинтип
Далай сөздү табасың.
Маанилерин иликтеп,

Көптү билип аласың,-деп жазат А.Кыдыров [1]. Метаграммалар бир тыбыштан же бир тамгадан гана өзгөчөлөнүп турган сөздөр экендиги белгилүү. Метаграммага катылган сөздү табуу үчүн алгач бир тамганы кошуу же кемитүү керек. Метаграммада көрсөтүлгөн тапшырмаларды аткаруу процессин салыштыра келгенде “чиркейден пил жасаганга” барабар десек аша чапкандык болбос.

Бекеринен акын сөз оюндун атын «**Тамга кошсок же кемитсек**» деп атабагандыгы өзүнөн-өзү белгилүү болду. Жана да “бул” деген сөзгө түстүн атын кошуп, кайра алуудан жаңы сөз келип чыгууда. Ошол эле учурда метаграммага жашырынган сөздөрдү табуу үчүн автор өзү бала менен бала болуп, аны уламдан-улам кайсы сөзгө эмнени кошуу, алуу керектигин көрсөтмө берип жетелей тургандыгы маалым болуп отурат. Балдар акыны катары А.Кыдыров сөз жана анын келип чыгуусу, өзгөрүүсү, анда катылган сырларды, кенчти жаштайынан үйрөтүүгө үндөйт. Демек, метаграммалар сөздөгү бир же бир нече тыбышты, тамганы өзгөртүү аркылуу менен аткарылуучу тапшырмалар. Табышмактын бул түрү башка түрлөрүнө караганда бир топ жеңил болуп саналат, тактап айтканда, көрсөтүлгөн тамганы же тыбышты алмаштыруу менен калган сөздөрдү табууга болот. Метаграммада бир гана алгачкы же болбосо акыркы

тыбыш же тамга гана орун алмашып тим болбостон, каалаган тамга алмашуусу мүмкүн:

БУЛга кошсом **БУЛ**ду,
Болуп чыкты **БУЛБУЛ**.
Б ордуна **Д** ны койсоң,
Арыбаган **ДУЛДУЛ**.

Бул ырдан балдар поэтикалык табылгалар менен таанышып, эстетикалык ырахат ала албайт, бирок мында бир нече жагдайда чыгармачылык ишмердүүлүгүн байытат. Ал эми «**Бир тамгадан өзгөртсөк**» деген ырында:

Өзгөрбөй бул сөз ордуна,
Турган эле **СУУ** болуп.
С ордуна **Т** койсом,
Желбиреди **ТУУ** болуп.
Т ордуна **К** койсом,
Кетти апкак **КУУ** болуп.
К орудан **Б** койсом,
Кадимки эле **БУУ** болду.
Д койсом **Б** ордуна,
Турушкандар **ДУУ** болду.
Ч койсом да ордуна,
Жер жаңырткан **ЧУУ** болду [1].

Сөздөгү бир тамганы өзгөртүүгө негизделген баш катырмаларды да метаграммалар деп аташат. Көңүл бура турган жагдай же болбосо кызыктуусу метаграммаларда туш келген эле сөздү табуу эмес, зат атоочтун атооч жөндөмөсүндөгү формасын жандыруу же табуу зарылдыгы бар. Алсак, акындын жогоруда мисал келтирилген «**Бир тамгадан өзгөртсөк**», «**Тамга кошсок же кемитсек**» деген метаграммасындагы чынжырчалуу сөздөрдү айтсак болот: “булак”, “кулак”, “улак”, “булут”, “улут”, “суу”, “туу”, “куу”, “буу”, “дуу”, “чуу”. Эгерде метаграммалардагы сөздөрдү мына ушундай тартипте тизмектеп ала турган болсок, демек, метаграммаларды кара сөздөн да тапсак болот деген ойго келүүгө болот: така-бака-жака, калак-кулак, казан-каман жана башка. Сөз оюндары бүгүнкү күндө башталгыч класстардын адабий окуу китебинен орун алып, 2-3-класстарда окутулуп келүүдө. Бир түрүндөгү метаграммаларга катылган сөздөрдү табууга көрсөтмө берүүдөн мурун кара сөз формасындагы метаграммаларды мугалимдин өз алдынча таап, балдарды машыктырып алуусу тапшырманын окуучулар тарабынан жеңил өздөштүрүлүүсүн камсыздоо менен Абзий Кыдыров сыяктуу сөз оюндарын жазып, акындын жолун улап келе жаткандардын эмгегинин эл арасына, окурмандарга жайылып кетүүсүн шарттайт беле деген ойду айтууга туура келет. Акын:

Бир эле сөздү бир тамга
Өзгөрүлттү канчага?
Иликтеп көптү билүүгө

Түрткү берет ал сага,-деген сыяктуу негизги сөздү бир эле тамганын ордун алмаштыруусу автор айткандай: “иликтеп көптү билүүгө түрткү берери чындык”.

Баланын дүйнө, сөз таанымын калыптоодо сөз үйрөнүүсүнө түрткү берген шарадалары бар. Шарада термини ар бири өз алдынча сөздү түшүндүргөн эки сөздү бириктирип окуганда негизги табышмакталган сөз алынуучу оюн ыр. А. Кыдыров өзү «Байчечекей» журналында иштеп турган учурунда сөз өнөрүнүн аталган түрү менен да үзүрлүү эмгектенди.

Эң алгачкы муунумда,
Түстөрдүн бир түсү бар.
Экинчимде кууш жайдын
Күүлдөк өзөн сүрү бар
Экөөнү кошсоң атактуу
Жайлоо болом жай-кышы
Малчылар куунап жашашчу
(Ак-Сай)

Ички мазмуну, композициясы жагынан логогрифке караганда татаалыраак түзүлгөн шарадалар кенже балдардын эмес, тестиерлердин билимин, ой жүгүртүүсүн сыноочу көркөм сөз өнөрү. Анткени шарадалар көбүнчө сөздүн этимологиясын, жер-суу аттарын, жаратылыш кубулуштарын үйрөнүүгө жардам берүүчү каражат экендиги төмөнкү ырдан көрүнүп турат.

Санасаң сандын биримин,
Төрт, бешиңден иримин.
Алкышын алган жандардын,
Дөөсү мен ири малдардын.
Кошулсак жердин атыбыз,
Бир келип көңүл ачыңыз (Жети-Өгүз) [4]

Метаграммалар аркылуу балдар сөздөрдөгү муундар, уңгулар, тыбыштар, алардын сөз жасоодогу орду, маанилери тууралуу билүүгө кызыгышат жана жаңы сөздөр (дулдул) менен таанышат, сөз байлыгы кеңеет.

Бул оюн ырларынын жалпы өзгөчөлүгү – кыскалыгы, балдардын ой жүгүртүүсү үчүн тапшырмалардын берилиши, мындай ырларда көркөмдүүлүк, поэтикалык каражаттардын ролу башкы орунга чыкпай, табышмактуулук, жашырылган нерсени табуу, сөз оюну, сөз менен иштөө, логикалуулук биринчи орунга чыгат.

Акындын балдарга арнаган чыгармалары жанрдык жактан көп түрдүү экендигин белгилөө менен анын ыр дүйнөсүнө катылган сырларды дагы да тереңден изилдөө келечектин иши.

Адабияттар:

1. Б.А.Абдухамидова, С.К.Рысбаев, К.Ибраимова. Адабий окуу китеби 2-класс. Б.: 2013
2. Ж.Шериев, А.Муратов. Кыргыз адабияты боюнча терминдердин сөздүгү. Б.: 1994
3. Култаева Ү. Илимий эмгектердин алты томдук жыйнагы, III том, Б.: 2015
4. Кыргыз адабиятынын тарыхы. 7-том. Б.: 2012
5. Кыдыров А. Мээрим. Б.: 1981
6. Кыдыров А. Эки дос. Ф.: 1975
7. Кыдыров А. Шоңур. Ф.: 1967
8. Муратов А., Исаков К., «Кыргыз балдар адабияты», Бишкек, 2012
9. Муратов А. Балдарга жаңы китеп. “Ленинчил жаш” газетасы, Ф.: 1977
10. Рысбаев С. Кыргыз балдар адабияты: портреттер жана проблемалар

Интернет булактары:

11. <https://mel.fm>